

O'RTA ASRLAR SHARQ MADANIYATIDA MUTOLAANING SHOIRLAR SOTSIAL QIYOFASINING SHAKLLANISHIGA TA'SIRI

Dulanbaeva O. -

O'zMU katta o'qituvchisi, PhD

Ijodkorlarning jamiyatdagi sotsial statusi, rollari, ijtimoiy-siyosiy faolligi, qadriyatli mo'ljallari, motivlari, bo'sh vaqtni sarflash va boshqa xususiyatlari ularning sotsial qiyofasini belgilaydi. Ma'lumki, ushbu jarayon kishilik jamiyatining turli davrlarida turlicha baholangan. "Jamiyatning muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitda shakllanganligi, undagi qadriyatlar tizimi, urf-odat, an'ana va stereotiplar, hulq-atvor standartlari ijodkor sotsial qiyofasining shakllanishiga asos bo'ladi"[1]. Ushbu omillar bilan bir qatorda mutolaa madaniyatining jamiyatdagi o'rni, ijtimoiy funksiyalari ijodkor statusi va rollarini, uning ijtimoiy-siyosiy faolligini, boshqacha qilib aytganda, uning sotsial qiyofasi o'zgarishini, transformatsiya bo'lishini ta'minlaydi.

Ushbu mulohazalarga asoslanib aytish mumkinki, kitob mutolaa qilish, xususan badiiy adabiyot inson hulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi, ya'ni regulativ va manipulyativ vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Ushbu omillardan kelib chiqqan holda, shoirlarning jamiyatdagi roli turli davrlarda va turli ijtimoiy tizimlarda turlicha kechgan degan xulosaga kelish mumkin. Jamiyatlardagi iqtisodiy-siyosiy vaziyatlar, din, qadriyat va an'analar shoir statusini ijtimoiy ierarxiya bo'ylab turli pozitsiyalarni egallashga majbur qilgan.

Mazkur maqolada nazariy metodologik asos sifatida "Zamonaviy jamiyatda badiiy adabiyot transformatsiya muammolari" M. Vudmansi, M. S. Kagan, O. A. Krivsun, B. Rassel[2], R. Bart kabi xorij olimlarining ishlaridan, shuningdek, o'zbekistonlik tadqiqotchilar: A. Umarov, A. Xolbekov, K. Kalanovlarning yoshlar kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, yoshlarning ijodiy va intellektual salohiyatini yuksaltirish[3] masalalariga oid tadqiqotlaridan foydalanildi. Qolaversa, maqolada qiyosiy tahlil va kontent analiz metodlari qo'llanildi.

Qadimgi Xitoy faylasufi Kun-Fu-Tszy (Konfutsiy) inson hayotiga she'riyat ta'sirining to'rtta shaklini ajratib ko'rsatadi:

- "She'riyat, 'Sin'ni mustahkamlaydi, oqibatda u hissiyot va aqlga ta'sir ko'rsatadi;
- U 'Syun' shaklida insonlarni o'zaro jipslashtiradi;
- U 'Guan' shaklida turli xalqlarning axloqi haqida tasavvur beradi;
- U 'Yuan' shaklida hukmdorlarning ko'nglini yumshatadi"[4].

Sharq jamiyatlarida, xususan musulmon Sharq mamlakatlarida shoir statusi, she'rning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati G'arbona qarashlardan o'ziga xos darajada farq qilgan. Bu ma'noda G'arb va Sharq tafakkur tarzini qiyosiy tahlil qilish yurtimiz tarixida, jumladan Markaziy Osiyo xalqlari hayotida shoir statusining ahamiyatini uning o'ziga xos transformatsiya jarayonlarini kuzatishga imkon beradi.

Sharqda she'riyat nafaqat san'at turi, balki biror ma'lumot, axborotni ifodalash usuli sifatida ham namoyon bo'ladi. "Shu bois she'riyatdan xabardorlik, shoirlik his-tuyg'u va muayyan dunyoqarashni ifodalash bilan birga ma'lum darajada bilimga ega ekanlikni, savodxonlikni anglatgan"[5]. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, qadimgi Sharq, xususan, islomgacha bo'lgan davr tarixiga oid yozma manbalar kam yetib kelganligi yoki ularning kam o'rganilganligi tufayli ayni zamonlarda yashab o'tgan shoirlar hayotining ijtimoiy, siyosiy hamda ma'naviy jihatlari xususida ma'lumotlar kam uchraydi. Bu esa ushbu davrda yashab ijod qilgan shoirlarning sotsial qiyofasini yaratishda ilmiy aniqlik nuqtai nazaridan birmuncha murakkabliklarni yuzaga keltiradi.

VIII asrda Markaziy Osiyo hududiga islom dinini tarqalishi, shuningdek, Qur'onning ifodalanish shakli she'riyatga yaqin sajl' usulida ekanligi she'riyatning nafaqat madaniy, balki ijtimoiy ma'noda ham transformatsiya bo'lishiga olib keldi. Masalan, qissaxonlik, qasida, masnaviy kabi janrlarning paydo bo'lishi shoirdan tarix, din va boshqa bilimlardan xabardor bo'lishni talab etdi. Natijada ziyoli qatlam orasida shoirlik o'ziga xos sotsial qiyofa kasb etdi. Masalan X asrlarda Arab xalifaligida yashab o'tgan shoir Al-Nadim Al-Faxriyning asarlarida tarix, ilohiyotshunoslik, huquqshunoslik, filologiya sohalariga oid ma'lumotlar keltiriladi[6].

Yuqarida aytib o'tilgandek, she'r san'at turi bo'lish bilan birga, muayyan bilimlarni ifodalash shakli sifatida ham namoyon bo'lgan. Aholining savodxonlik darajasi past bo'lganligi bois, esda saqlab qolishi kerak bo'lgan bilimlar she'r shaklida yod olingan holda avloddan-avlodga uzatilgan. Bu ma'noda shoirlar kerakli bilimlarni avloddan-avlodga uzatish funksiyasini ham bajarishgan. Rus olimi Bertelsning fikriga ko'ra, boshqa soha bo'yicha ma'lumotlarning qofiyaga solinishi ularning tez yodda qolishiga sabab bo'lgan. Oqibatda tibbiyot, ilohiyot, tarix kabi sohalarga doir bilimlar ham she'r shaklida yaratilgan. Misol uchun Ibn Sino yoki Umar Xayyomning tibbiyot, matematika, falsafa haqida asarlari she'riy shaklda bo'lgan[7].

Shuningdek, Alisher Navoiyning "Majolis-un nafois" asarida tibbiyot, falakiyot, ya'ni astronomiya ilmi bilan mashg'ul bir qator shoirlarning nomlari keltiriladi: "Mavlono Muhammad Xusayn tabobatga mashhur erdi, ammo she'r ham aytur erdi. Asru soda va g'ol kishi erdi. Mavlono Salo'iddin shahar masjidida jome'ida Muluk gunbazida xodimdur"[8].

Navoiyning mazkur asari Temuriylar davrida shoirlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Ushbu asar hamda undan keyin yaratilgan taskiralarga asoslanib, xalqimiz tarixida, madaniyatida shoirlarning o'rnini, ularning ijtimoiy funksiyalarini tahlil qilish mumkin. Navoiyning "Majolis-un nafois" asari nafis majlislar degan ma'noni anglatadi. Ushbu asar sakkiz majlis, ya'ni bo'limdan iborat bo'lib, Navoiydan oldin yashab o'tgan hamda unga zamondosh bo'lgan shoirlar haqida ma'lumot beradi. Asarning to'rtinchi, beshinchi, yettinchi, sakkizinchi majlisleri, ya'ni bo'limlari Samarqand va Xurosondagi shoir shohzodalar, amirlar va shohlarga bag'ishlanganligini kuzatish mumkin. Ushbu ma'lumotlar tahlili o'sha davrlarda shoirlik statusi siyosiy-iqtisodiy elita bilan mansublikni anglatgan degan xulosani beradi. Bu o'rinda sharqshunos olim Bertelsning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: "Fors madaniyatining ta'siri oqibatida Temuriylar saroylarida she'rga munosabat o'ziga xos ma'no kasb etdi. Temuriy shohzodalar harbiy san'at bilan birga "Quron" yod olish, she'r yozish kabi mashg'ulotlarni ham o'rganishgan"[9].

Amir Temurga qadar bo'lgan davrda Mo'g'ul xonlari saroylarida ushbu an'ana deyarli kuzatilmaydi. Masalan, Navoiy Temur haqida quyidagi mulohazalarni keltiradi: "Muluk shajaralarining bostoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni Jahongiri sohibqiron, ya'ni[10]: Temur Ko'ragon – agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni ando'q xub mahal va mavq'ada o'qubdurlar ki, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor"[11]. Keyinchalik ham Movarounnahr va Xurosonda shoirlik siyosiy elitaning o'ziga xos madaniyat belgisi sifatida namoyon bo'lishini kuzatish mumkin: "Sayid Ahmad Mirzo-Salim tab' va pok zehn kishi erdi. Xili mashhur nazmlari bor. Ham ghazal, ham masnaviy, ham turkiy, ham forsiy ghazal tavrda devoni bor. Va masnaviy tavrda «Latofatnoma» aningdur"[12].

Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, aynan ushbu davrda shoirlik ijtimoiy status sifatida jamiyat ierarxiyasining yuqori bo'g'inidan joy olgan. Zero, siyosiy va madaniy elitadan muayyan darajada she'riyatdan xabardorlik talab etilgan. Natijada shoirning sotsial qiyofasi muhim ahamiyat kasb etgan. Jamiyat ierarxiyasidagi yuqori status, ijtimoiy-siyosiy faollik mazkur sotsial qiyofaning ajralmas belgisi sifatida qabul qilingan. Bu ma'noda Sulthon Husayn Boyqaro, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi podsho shoirlar har ikki jihatdan ham iste'dodlarini namoyon eta olishgan.

Hatto ushbu davrda qozilar, vazirlar, amirlar ham qaysidir ma'noda shoir sotsial qiyofasini o'zida namoyon etgan. Zero, mazkur lavozim kishilari ham o'zlarini ijtimoiy-madaniy elitaga mansub ekanligini ko'rsatish maqsadida she'r yozish orqali she'riyatdan xabardorliklarini namoyon etganlar. Navoiy tomonidan keltirib o'tilgan quyidagi ma'lumotlar buning yaqqol misoli bo'la oladi: "Mavlono Abdulvahob – donishmand va zufunun kishi erdi va Mashhad shahrida qozi erdi"[13].

Xoja Fazlulloh Abullaysiy – Samarqand akobiridundur. Faqih Abullays avlodidandur. Fiqhda ani Abu Hanifai Soniyderlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi"[13].

Temuriylar davrida vujudga kelgan ushbu an'ana hozirgi O'zbekiston hududida XIX asrgacha davom etib, shoirning sotsial qiyofasi siyosiy-madaniy elitaning o'ziga xos belgisi sifatida saqlanib qoldi. Bu ayniqsa Qo'qon, Xiva xonliklaridagi ijtimoiy-madaniy hayotda yaqqol aks etdi. Ushbu davrlarda tuzilgan taskiralarda keltirilgan shoirlarning saroy muhitiga yaqinligi, jamiyatdagi

statusi, funksiyalari Temuriylar davridagi shoirlarning sotsial qiyofasidan deyarli farq qilmaydi. Ushbu jihatlar Fazli Namangoniyning “Tazkirat ush-shuaro”, Po‘latxon Qayumiyning “Tazkira-i Qayumiy” kabi asarlarida aks etgan.

XX asrning boshlarida yuzaga kelgan milliy ozodlik harakati va ma‘rifatparvarlik g‘oyalari jamiyatda shoirlarning sotsial qiyofasini keskin o‘zgartirib yubordi. Shoirlarning statusi, rollari, qadriyatiy mo‘ljallari o‘ziga xos mazmun-mohiyat kasb etdi. Mumtoz adabiyotga xos bo‘lgan nozik tab‘lik, saroy doiralari yaqinlik kabi sifatlar ma‘rifatparvarlik, inqilobchilik, kurashuvchanlik xususiyatlari bilan almashildi. Adabiyot, shu jumladan she‘riyat kishilarga ma‘rifat ulashish, jamiyatni yangilashda vosita sifatida qabul qilindi. Ushbu jarayonlarni amalga oshirishda tabiiyki, shoir, yozuvchilarning roli katta bo‘ldi. Jadidlarning ko‘zga ko‘rinadigan vakillari shoir, yozuvchilardan ekanligi bunga yaqqol misol bo‘ladi.

Jadidlarning asarlari, ularning ijtimoiy faoliyati shoirning jamiyatdagi ijtimoiy roli tubdan o‘zgartirilganini ko‘rsatadi. Ijtimoiy rol va statusning o‘zgarishi esa o‘z navbatida shoirning sotsial qiyofasining transformatsiyaga uchrashiga sabab bo‘ladi. Fitratning quyidagi fikrlari jadidlar davrida shoirlar sotsial qiyofasining transformatsiyaga uchraganligini yaqqol tasdiqlaydi: “Avvallari bo‘lganidek saroy majlislarida go‘zal yuzlarni madh etib, ghazal bituvchi shoirlardan ko‘ra, xalq orasida maktab tuzib, ma‘rifat ulashgan kishidan foyda ko‘p”[14].

XX asrning 20-yillariga kelib, ijodkorlarning sotsial qiyofasi keskin transformatsiyaga uchradi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda yuz bergan tub o‘zgarishlar, totalitar tizimning o‘rnatilishi, ziyoli qatlamning vakili sifatida ijodkordan yangicha ijtimoiy rol, funksiyalar, hamda qadriyatiy mo‘ljallarni talab qildi. Ushbu davrda ijodkorning jamiyatdagi roli dominant sinf proletariat manfaatlaridan kelib chiqib baholandi. Bu g‘oyaning nazariyotchilari sifatida “formal” maktab vakillari: Yu.N. Tynyanova, V.B. Shklovskiy, B.M. Eihnbauk kabi olimlarni keltirish mumkin. Yu.N. Tynyanova: “biografik material, shoir, yozuvchining mehnat sharoiti, adabiy jarayondagi munosabatlarning shakli, buyurtmachi va noshirlarning ta‘siri kabi omillarni ijtimoiy voqelik sifatida ko‘rsatadi”[15]. Yuqorida sanab o‘tilgan omillar ijodkorning sotsial statusini belgilashda asos sifatida ko‘rsatildi.

Ijodkor sotsial qiyofasini belgilashda ushbu davrga xos bo‘lgan yana bir xususiyat, davlatning asosiy buyurtmachi sifatida maqomga ega bo‘lishidir. 1934 yilda sobiq Ittifoqning barcha mamlakatlarida, jumladan O‘zbekistonda ham Yozuvchilar uyushmasining tashkil etilishi shoir, yozuvchilarning o‘ziga xos intellektual qatlam bo‘lib shakllanishiga, yangicha sotsial qiyofa kasb etishiga asos bo‘ldi. Iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan davlat himoyasiga olinishi shoir sotsial statusining ijtimoiy mavqeyini oshirdi. Ijod jarayonini doimiy nazoratda bo‘lishi esa shoirdan hukmron mafkuraning targ‘ibotchisi, tarbiyalovchi kabi sotsial funksiyani talab etdi. Natijada shoir o‘ziga xos status, funksiyalar, qadriyatiy mo‘ljallar, boshqacha qilib aytganda sotsial qiyofaga ega bo‘ldi. Ushbu shakldagi sotsial qiyofaning 1990-yillargacha, qaysidir elementlari esa bugungi kunga qadar saqlanib qoldi.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarni umumlashtirib aytish mumkinki, ijodkorlarning sotsial qiyofasi ularning jamiyatdagi statusi, rollari, ijtimoiy-siyosiy faolligi, qadriyatiy mo‘ljallari kabi ko‘rsatkichlar bilan belgilanadi. Mazkur sotsial qiyofa kishilik jamiyatining turli davrlarida turlicha baholangan. Chunki insoniyatning tarixi davomida san‘atga, adabiyotga munosabat birday bo‘lmagan. Bundan tashqari, G‘arb va Sharq jamiyatlaridagi mental xususiyatlar, muayyan tarixiy sharoit, ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar ham san‘at, adabiyot, shoirga nisbatan turlicha munosabatni talab qilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Ильин И.А. Понятия монархии и республики. М., 1994. С.89.
2. <https://elibrary.ru/item.asp?id=22838011>
3. <https://autogear.ru/article/386676/arabskie-poetyi-ot-srednevekovya-do-sovremennosti-kultura-vostoka-krasota-i-mudrost-vospetaya-v-stihah-poetov/> (мурожаат вақти: 05.02.2020)
4. Бертельс Е.Э.. Суфизм ва суфиская литература. М.: “Наука” 1965 г. С85.
5. Алишер Навоий. “Мажолис-ун нафоис”. МАТ. Йигирма томлик. 13-том. Тошкент: Фан. 1997.

6. Бертельс Е.Э. Суфизм ва суфиска литература. М.: “Наука” 1965 г. С106.
7. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-majolis-un-nafois-yettinchi-majlis.html>
8. Алишер Навоий. “Мажолис-ун нафоис”. МАТ. Йигирма томлик. 13-том. Тошкент: Фан. 1997. – Б. 134.
9. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-majolis-un-nafois-yettinchi-majlis.html>
10. Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами Йигирма томлик Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти 13 жилд. Т.: 1997. 536.
11. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд: Илмий асарлар — Т.: «Маънавият», 2000. 676.
12. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32750766>

REZYUME:

Mazkur maqolada, o'рта asrlar Sharq, xususan Markaziy Osiyo islom madaniyatida mutolaaning shoirlar sotsial qiyofasiga qanday ta'sir ko'rsatganligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: mutolaa madaniyati, sotsial qiyofa, sotsial status, ijtimoiy funksya, ijodkor, ijtimoiy guruh.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается, формирование социального облика поэтов в средневековой восточной культуре, в частности в исламской культуре Центральной Азии и роль в этом процессе чтения.

Ключевые слова: культура чтения, социальный облик, социальный статус, социальная функция, творец, социальная группа.

RESUME:

This article examines how reading shaped the social image of poets in medieval Eastern culture, particularly within the Islamic culture of Central Asia.

Keywords: reading culture, social image, social status, social function, creator, social group.